

MUZIEJININKŲ UŽRAŠAI

Jaunystė, sustingusi laike ir laiškuose: Janina Čižinauskaitė (1924–1942 m.)

Istorikas dr. Modestas Kuodys

Kodėl svarbu prisiminti?

Aštuoniolikmetės merginos – Janinos Čižinauskaitės, 1942 metais kalintos ir sušaudytos Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo filiale IX forte, priešmirtiniai laišakai artimiesiems – ne vien Lietuvai svarbus tragiško istorijos tarpsnio liudijimas. Surašyti kartais pilku pieštuku, kartais blunkančiu juodu tušu ant pigaus, gelstelėjusio popieriaus, jie atspindi autentiškas, bet sykiu ir labai universalias, iki sielos gelmių skaitytoją sukrečiančias egzistencines tiesas, išgrynintas su nerimu laukiant bylos atomazgos, suvokiant, kad visos viltys išsaugoti gyvybę, sugrįžti į laisvę, vėl susitikti su tėvais, seserimis, draugais gali labai greitai ir negailestingai sudužti. Juk jau ne viena tos pačios nelemtu 13 numeriu pažymėtos kameros kalinė prieš kelis mėnesius ar savaites buvo išvesta egzekucijai...

Į viešumą iškeltas J. Čižinauskaitės tragiškas likimas apibendrina, įprasmina ir daugelį kitų panašiomis aplinkybėmis nutrūkusių vos pražydusių gyvenimų, dabar mažai kam žinomų arba visai užmirštų. Todėl jos laiškus rekomenduota įtraukti į UNESCO programą „Pasaulio atmintis“.

Panašaus pobūdžio, jau publikavimo sulaukusiu, nacių okupacijos metu nužudytų jaunų žmonių asmeninių užrašų (ego dokumentų) esama

daugelyje Europos šalių. Pirmiausia tai – Holokausto aukų palikimas. Tiksliau, ta jo dalis, kuri išliko, nes neįmanoma suskaičiuoti, kiek Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir jo eigoje egzistavusių intymių rankraščių, laiškų pražuvo amžiams kartu su savo kūrėjais. Juk naikino juos ir getų gaisrų liepsnos, ir sąžinę graužiančią neseną praeitį kuo greičiau kartu su aprūkusiais karo griuvėsiais iš akių ir iš atminties pašalinti troškę gyvieji...

Bene plačiausiai dabar pasaulyje yra žinomas paauglės Anos Frank (Anne Frank) dienoraštis, išleistas gana dideliais tiražais, įvairiomis kalbomis. Jo savininkė, kartu su šeima, dėl nacių antisemitizmo pasitraukusi iš Vokietijos, beveik visą karą slapstėsi Nyderlanduose ir labai nedaug tetrūko, kad būtų laimingai sulaukusi jo pabaigos. Deja, taip neatsitiko. Ana buvo sučiupta, atsidūrė koncentracijos stovykloje ir ten 1945-ųjų pavasarį mirė. Kaip ir jos motina bei sesuo. Iki suėmimo savo mintis, potyrius, kasdienybę šešiolikmetė reguliariai fiksavo. Užrašai išliko ir tapo knyga. Dabar Anos išgyvenimus gali perskaityti ir apmąstyti jos šiandieniniai bendraamžiai. Tai vienintelis bent kažkiek paguodžiantis dalykas šioje labai liūdnoje istorijoje.

Tragiškų likimų paralelės

Keletas savotiškai panašių į Aną Frank, tik amžiumi šiek tiek vyresnių, bet taip pat Holokausto katastrofoje su savo artimaisiais žuvusių merginų užrašų, laikui bėgant, atsirado ir Lietuvoje. Žymiausia autorė – Matilda (Maslė) Olkinaitė iš Panemunėlio (tuometinėje Rokiškio apskrityje). Kai kas tarp giliau susipažinusių su Lietuvos žydų tragedija dar prisimena ir Esterą Kverelytę, gyvenusią Darbėnuose, netoli Kretingos, nors apie ją informacijos išliko labai mažai. Dienoraštis pokariu taip pat kažkur dingo. Abiejų šių merginų užrašų nuotaika, turinys savotiškai susišaukia su J. Čižinauskaitės laiškais. Estera, o ypač Matilda, ne tik paveikiai perteikė klaikus, slegiančios nežinomybės laikmečio atmosferą, bet ir praskaidrino ją viltingo jaunatviško optimizmo prošvaistėmis, sužibėjo stebinančiais, nelauktai brandžiais apmąstymais. Kaip ir J. Čižinauskaitės laiškuose, čia

taip pat rezonuoja tyra meilė artimiesiems, begalinis troškimas gyventi, pasibaisėjimas karu, išryškinusiu pačią tamsiausią žmogaus prigimties pusę. Bendri leitmotyvai suprantami: visos trys merginos buvo panašaus amžiaus, prasidėjus nacių okupacijai, atsidūrė psichologiškai itin sudėtingoje niekinamųjų ir persekiojamųjų padėtyje.

Tikslumo dėlei reikia pažymėti, kad J. Čižinauskaitė parašė labai nedaug – tėra žinomi tik tie keli jos laišakai iš kalėjimo artimiesiems. Kita vertus, visai gali būti, kad ji, kaip ir nemaža dalis sąmoningesniųjų tos kartos vyresnių klasių moksleivių, sekė savotiška mada ir, radusi laisvo laiko valandėlę, pabandydavo kokiam nors slaptame sąsiuvinyje išlieti susikaupusias mintis, širdį slegiančius jausmus. Taip, kaip tai darė Estera ir Matilda, taip, kaip įvairiuose socialiniuose tinkluose tai daro jų šiandieniniai bendraamžiai. Beje, Matilda dar besimokydama gimnazijoje pagarsėjo savo eilėmis – jai buvo prognozuojama šviesi poetės, literatės ateitis. Universitete, kurio, deja, nespėjo baigti, žydaitė iš atokios Rokiškio apskrities studijavo prancūzų kalbą ir literatūrą...

Ar egzistavo kokie didesnės apimties kasdieniai arba rečiau atsiverčiami Janinos užrašai – nėra žinoma. Tačiau, skaitant jos laiškus, nesunku pastebėti, kad mergina neblogai valdė plunksną. Kalba – sklandi, rašysena daili. Tokie įgūdžiai reguliariai nesipraktikuojant paprastai nesusiformuoja. Be to, net ir labai glaustuose, spontaniškuose, artimiesiems skirtuose savo situacijos nupasakojimuose gana aiškiai matosi J. Čižinauskaitės polinkis į savianalizę. Tai vėl – „literatūrinės prigimties“ požymis. Tuo jos panašumai su Matilda ir Estera baigiasi. Esminius skirtumus tarp šių viena kitos nepažinojusių ir niekada nesusitikusių merginų lėmė ne tik individualios charakterio savybės, bet ir turtinė padėtis, kilmė, tautybė. Matilda ir Estera gimė gana pasiturinčiose Lietuvos regioninių miestelių žydų šeimose. Todėl turėjo daugiau laisvo laiko ir galimybių lavintis. Janina – lietuvaitė kaunietė, iš proletariškųjų sluoksnių. Tėvas – račius, motina – paprasta darbininkė stambiausiame

miesto kepyklų tinkle „Parama“. Namuose dar augo dvi jaunesnės sesutės. Aplinka, butis – gana skurdi, grubi, pagiežinga. Visai kitokia nei auklių ir tarnaičių globojamų laikinosios sostinės aukštuomenės – ministerijų valdininkijos, karininkijos, stambiojo verslo savininkų vaikų. Todėl kitoks ir požiūris į valstybę, jos ateitį jaunoje, kritiškoje sąmonėje formavosi. Nelabai buvo kuo džiaugtis, puikuotis; iš vidaus graužė aštri socialinio teisingumo, aiškesnių, tikresnių ateities perspektyvų stoka. Tokie maištingos prigimties paaugliai – geras laimikis visokiems radikalių idėjų „apaštalam“. Tuometinio Kauno tarpuvartėse netrūko „sovietinio rojus“ garbintojų. Kai kurie tikslingai ieškojo sau pagalbininkų. „Pusbernius“ ir „pusmerges“ iš skurdesnių šeimų nesunku įtikinti, sužavėti, jie – maksimalistai: kuo lozungai karingesni, tuo labiau patrauklūs. Dėl tokios šaunios kompanijos galima daug kam pasiryžti. Janina, atrodo, gana lengvai įtikėjo į tarpuvartės demagogų „išrokavimus“. Jaunatviškas polėkis stumė ją į kovą už „didžiąją idėją“, o galimi sunkumai, pavojai teatrodė būsiantys tik smagūs nuotyčiai. Sprendžiant iš merginos motinos liudijimo, kurį XX a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje užrašė Kauno IX forto muziejaus darbuotojai, Janina mėgo skaityti rusų revoliucinę literatūrą. Ypač žavėjosi Maksimu Gorkiu ir Vladimiru Majakovskiu. Apskritai ji kone idealiai atitiko propagandinį komunistinio jaunimo tipą: domėjosi doktriniais dalykais, norėjo pati „šviestis“ ir kitus šviesti; nestokojo drąsos, veiklumo, energijos. Dalyvaudavo moksleivių lengvosios atletikos varžybose, paskui, jau beveik sulaukusi pilnametystės, užsirašė į sklandymo kursus, kurie vykdavo ant aukštų, smėlėtų Nemuno slėnio šlaitų, netoli Pažaislio vienuolyno. „Sparnuotosios supynės“ svajonei į dangų pakylėti... Draugėms sakėsi norinti tapti lakūne.

Čižinauskai, nors ir sunkiai besiversdami, troško savo vyriausiajai dukrai suteikti bent kiek didesnę išsilavinimą – tikėjo, kad tik tai gali jai užtikrinti šviesesnį rytojų. Paskutines abitūros klases mergina rengėsi užbaigti Kauno ketvirtojoje gimnazijoje. Mokyklos pastatas stovėjo Vytauto

prospekte, priešais senąsias miesto kapines, visai šalia „Lietūtkio“ garažo – po kelerių metų liūdnai išgarsėjusios pirmųjų neapsakomai žiaurių žydų žudynių laikinojoje sostinėje vietos. Minėtą gimnaziją prieš Antrąjį pasaulinį karą lankė ne vienas literatūrai gabus jaunuolis. Kai kurie iš jų, kaip antai prozininkas Vytautas Petkevičius arba poetas Algimantas Baltakis, XX a. antroje pusėje tapo pripažintais klasikais.

Janina buvo sumani, guvaus proto, pareiginga, todėl mokykloje retai kada gaudavo kokį prastesnį pažymį. Privalėjo stengtis, netinginiuoti, nes tėvai lėšų korepetitoriams ar planuojamoms studijoms universitete neturėjo. Kiekvienas – savo likimo kalvis.

Dviejų okupacijų akivaizdoje

1940 m. viduryje Sovietų Sąjunga klastingai okupavo Lietuvą. Prasidėjo kardinalios permainos. Naujajai valdžiai palankų, didesnius lūkesčius jos atžvilgiu puoselėjantį jaunimą tuojau pradėta burti į komunistų partijai pavaldžias „idėjinio auklėjimo“ ir kontrolės organizacijas. J. Čižinauskaitė iškart suskubo įforminti savo kiek kitaip – daug plačiau nei vien mokymosi rodikliais – vertinamą ir suprantamą „pažangumą“. Įstojo į komjaunimą (oficialus pavadinimas – Visasąjunginė Lenino komunistinio jaunimo sąjunga, arba sutrumpintai – VLKJS). Skirtingai nuo kai kurių bendraamžių, panorusių įsilieti į tos organizacijos gretas vien iš konformistinių, karjeros sumetimų, mūsų pasakojimo herojė, atrodo, stojimo prašymą parašė vedina savotiško idealizmo ir saviraiškos poreikio.

Jauni, „visiškai atsidavę partijai“ entuziastai sovietiniams okupantams Lietuvoje buvo labai reikalingi, nes didele dalimi brandesnių, labiau gyvenimą pažinusių, reikšmingesnius postus anksčiau užėmusių inteligentų jie nepasitikėjo. J. Čižinauskaitė tapo ne tik komjaunuole, bet ir pionierių, t. y. kiek jaunesnio amžiaus moksleivių komunistinės organizacijos, kurios nariai iš kitų moksleivių išsiskirdavo savo skaisčiai raudonais kaklaraiščiais, vadove. Šios pareigos jai patiko – sukosi vaikų

rate neskaičiuodama valandų: organizavo sueigas, talkas, iškylas. Truko tai nepilnus metus.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjęs Adolfo Hitlerio ir Josifo Stalino karas J. Čižinauskaitę užklupo Palangoje, pionierių vasaros stovykloje. Kartu su ja buvo ir dvi jos jaunesniosios sesutės – komjaunuolė Aldona (laiškuose vadinta Aldute) ir pionierė Julė. Siaurą vakarinį, su Baltijos jūra besiribojantį Lietuvos pakraštį nacistinės Vokietijos kariuomenė užėmė labai greitai. Naujieji okupantai iškart atskleidė savo tikrąjį veidą, pademonstravo, ką tikrovėje reiškia jų nešama ideologija. Pirmosiomis Holokausto aukomis Lietuvoje tapo Gargždų žydai. Juos sušaudė iš artimiausio Reicho pasienio miesto – Tilžės (Tilsit) atvykę gestapininkai. Neilgai trukus, toks pat likimas ištiko ir kitus tuometinės Kretingos apskrities miestelių žydus. Tačiau ir atsitraukianti Raudonoji armija bei jai talkinęs vietinių komunistų aktyvas tomis sumaišties bei siaubo dienomis labai menkai tevertino vietinių civilių žmonių gyvybes. Vos tik pasitaikius progai, sovietų saugumiečiai ir kariai beatodairiškai sėjo mirtį: kankino, šaudė suimtuosius – dažnai be rimto pagrindo – vien tik įtarimą sukėlusius, visai atsitiktinius žmones. Plačiai per kraštą nuskambėjo žinia apie Rainių miškelyje rastą sadistiškai nužudytų Telšių kalėjimo kalinių kapavietę.

Pasibaisėtinas sovietinis teroras ir ką tik pasibaigę masiniai gyventojų trėmimai tapo tuo aklos neapykantos ir keršto žibalo kibiru, šliūkštelėtu į ką tik nacių okupantų užkurtą pragarišką Holokausto laužą Lietuvoje. Dirbtinai išpūsti, prie situacijos pritaikyti antisemitiniai stereotipai įplieskė didžiules keršto aistrų liepsnas ir išplėtė to laužo ribas; pavertė jį tikru gaisru. Atmosfera įkaito iki aukščiausio laipsnio – tapo iracionali, nieko negailinti, skatinanti primityvų naikinimą. Dalis karingesnės visuomenės vienaip ar kitaip įsitraukė į žydų žudynes, o pasyvioji dauguma prieš tuos veiksmus neprotavo – ignoravo žiaurią tikrovę, stengėsi likti nuošalyje.

J. Čižinauskaitė pačioje karo pradžioje nuo nacių nenukentėjo. Mūšiams pasienyje prasidėjus, Palangos pionierių stovyklą, kurioje mergina dirbo, bandyta paskubomis evakuoti šiaurės kryptimi. Trauktis teko gana atvira vietoje, virš galvų ūžiant lėktuvams, girdint tolumoje dundančias artilerijos kanonadas, bombų sprogimus. Po karo, per antrąjį sovietmetį, šis epizodas propagandiniais sumetimais buvo smarkiai išpūstas – tapo savotišku jaunų pionierių vadovų tvirtumo pavojaus akivaizdoje, ištikimybės priesaikai simboliu. Tikrumoje nieko tragiško ar ypatingo tada neįvyko. Pionieriai su vadovėmis toli nepabėgo. Vos pasiekęs Latvijos teritoriją, visas tas „stovyklautojų taboras“ buvo atkirstas sparčiai į priekį besiveržiančios vokiečių kariuomenės. Apsuptyje atsidūrusius vaikus netrukus sugrąžino atgal į Palangą. Juos prižiūrėjusi J. Čižinauskaitė taip pat atsipirko tik šiokiu tokiu išgąščiu. Okupacinė valdžia palaikė ją dvi savaites „internuotą“, o paskui leido sugrįžti pas tėvus, gyvenusius Kaune. Nei gestapininkai, nei vietiniai baltaraiščiai tuo metu nematė reikalo susidoroti su „bolševikų sudurninta piemene“. Tai vienas iš negausių jiems nelabai būdingo atlaidumo atvejų. Apskritai, Trečiojo reichio saugumo struktūros ir ginkluotosios pajėgos tuo metu jau buvo spėjusios pelnyti nuožmią reputaciją. Ne tik sistemingai žudė žydus, bet ir lietuviams kruvinu pavyzdžiu parodydavo, kad bet koks nepaklusimas, ar juo labiau pasipriešinimas, bus negailestingai baudžiamas. Štai birželio 24-ąją, antrąją karo dieną, Vakarinėje Lietuvoje, Kretingos apskrityje, vokiečiai be teismo ir tyrimo nužudė per keturiasdešimt Ablingos ir kai kurių kitų gretimų lietuviškų kaimų gyventojų. Sodybas padegė. Okupantai tokiu būdu, rimčiau neieškodami tikrųjų kaltininkų, atkeršijo už kelis savo karius, kuriuos tose apylinkėse iš pasalų nukovė užsilikę raudonarmiečiai ar kažkokie jų rėmėjai. Naciai mėgo ir Rytų Europoje nuolatos praktikavo kolektyvines baudžiamąsias „akcijas“, su vietos civiliais gyventojais elgdavosi kaip su įkaitais. Vis dėlto, vokiečių saugumo struktūros lietuvių atžvilgiu tiek pirmaisiais okupacijos metais, tiek vėliau elgėsi gana santūriai, platesnio masto teroro priemonių netaikė. Tik žydai buvo iš anksto pasmerkti visiškam sunaikinimui. Todėl pirmą kartą

sučiupta, aštuoniolikos dar neturinti pionierių vadovė J. Čižinauskaitė gana greitai gavo laisvę ir šansą naujam gyvenimui, o jos „parazitų rasei“ priklausančios bendraamžės – Estera Kverelytė iš Kretingos apskrities ir netoli Rokiškio gyvenusi Matilda Olkinaitė – kartu su savo artimaisiais nesulaukė jokio pasigailėjimo. Visus juos – suaugusius ir vaikus – 1941-ųjų vasarą arba rudenį be jokių juridinių skrupulų, be jokių kaltės įrodinėjimų nužudė ir užkasė kažkur pamiškėje vien už tai, kad gimė žydais. Duomenų apie kokį nors tų šeimų kolaboravimą su sovietais iki šiol nėra surasta. Priešingai – publikuotas M. Olkinaitės dienoraštis rodo, kad jo autorė, nepaisant jauno amžiaus, puikiai suvokė antihumanišką komunizmo ir nacionalsocializmo prigimtį.

Areštas

Sugrįžusi iš Palangos į hitlerininkų okupuotą Kauną, J. Čižinauskaitė neketino atsisakyti aktyvios veiklos „partijos labui“. Traukė ją ši „misija“ lyg nakties peteliškę užburiantį šokį tamsoje plazdanti žvakės liepsna. Įsidarbinusi aukle vaikų darželyje Vilijampolėje, ji atkakliai ieškojo ryšių su komunistiniu pagrindžiu. Tai nebuvo lengva – jo nariai tada elgėsi labai atsargiai, nes nuolat jautė didžiulį pavojų. Po Raudonosios armijos sutriuškinimo Lietuvoje birželį, sovietų šalininkai pakriko, tačiau Maskva labai stengėsi vėl juos sutelkti. Tam ji skyrė nemažai dėmesio ir resursų. Sovietų saugumo struktūros per fronto liniją siuntė specialiai apmokytus instruktorius, organizatorius, diversantus. Iki 1941 m. pabaigos visa tai nedavė rimtesnių rezultatų. „Parašutininkai“ ir kiti pasiūstieji dažnai įkliūdavo gestapui, atskleisdavo duomenis apie bendražygius, vietinius rėmėjus; kai kurie netgi tapdavo išdavikais-provokatoriais, tuo padarydami dar daugiau žalos besiformuojančioms „raudonųjų partizanų“ struktūroms. Vis dėlto, J. Čižinauskaitei pavyko įveikti visus konspiracijos barjerus ir susisiekti su slaptą Kauno komjaunimo veiklą kuravusio Povilo Malinausko atstovais. Pavyzdingos pionierių vadovės reputaciją turėjusi mergina atrodė patikima, todėl greitai buvo įtraukta į organizacinį darbą. Tačiau kažką svarbesnio nuveikti nespėjo, nes pagrindininkų tinklas tuo

metu nuolat trūkinėjo – infiltruoti gestapo agentai jį sėkmingai ardė. J. Čižinauskaitė neilgai trukus suprato, kad sekliai jai jau lipa ant kulnų. 1941 m. pabaigoje komjaunuolė dar slapstėsi Kaune, paskui sulaukė vadovybės nurodymo sprukti kuo toliau ir pratūnoti ten, kol padėtis aprims. Taip mergina atsidūrė Panevėžio apskrityje, Ramygaloje. Pats miestelio pavadinimas viltingai žadėjo būsiąs saugiu užkampiu, ramia tikrovėje vykstančio šurpaus spektaklio salės galine vieta visiems virš galvos pakibusiems pavojams pralaukti. Deja, tos viltys neišsipildė. 1942 m. vasario mėnesį įvyko eilinė išdavystė. J. Čižinauskaitę suėmė policija ir išgabeno į Kauną. Jos jau seniai laukė gestape. Nacių okupacijos metais ši baisi įstaiga veikė buvusiuose Darbo rūmų pastatuose, ties Vytauto prospekto ir Kęstučio gatvės sankryža – ne per toliausiai nuo Ketvirtosios gimnazijos, kurią Janina dar visai neseniai lankė. Klausinėjo areštuotąją anaipol ne abitūros egzaminų komisija. Nebuvo tardytojai geranoriški, o klausimai – paprasti. Kvote po du tris kartus per parą. Panašu, kad ir grubius, „nepedagogiškus“ metodus taikė. Slaptame laiškyje motinai Janina vėliau prisipažino, jog geriau dešimt metų atsėdėti kalėjime, nei išverti vieną tokių tardymų dieną. Po karo, sovietmečiu, oficialiai teigta, kad mergina nepalūžo, nieko neišdavė. Gal tai ir tiesa, bet greičiausiai taip atsitiko dėl to, kad ji nieko ypatingo ir nežinojo. Rimtos konspiracinės organizacijos savo nariams paprastai labai riboja informaciją – pateikia jos ne daugiau nei būtina konkrečioms pavedimams atlikti. Ir anuomet pagrindžio vadovybė kuo puikiausiai suprato, kad suėmimo atveju patikėtas paslaptis išsaugoti bus beveik neįmanoma. Tikrovėje nežmoniškos kankinamųjų tvirtybės pavyzdžių pasitaikydavo, bet labai retai. Ir nežinia, kas tokiais atvejais į gestapo rūsį patekusius sovietų agentus ar jų pagalbininkus labiau motyvuodavo žūtbūt „laikyti liežuvį už dantų“ – ištikimybė „kovos draugams“ ar savųjų baimė. Dažnas numanė, kas jo laukia, jei kaip nors „per stebuklą“ ištrūkęs iš „hitlerininkų“ nelaisvės atsidurs sovietinių „osobistų“, t. y. Ypatingojo skyriaus (kontržvalgybininkų), rankose. O jos buvo tikrai ne mažiau „nagingos“ nei gestapininkų. Vsevolodo Merkulovo ir Viktoro Abakumovo „auklėtiniai“

garsėjo paranojišku įtarumu ir maniakišku azartu – labai nemėgdavo paleisti jau sučiupto „grobio“. Kaltas jis kuo, ar ne – ne taip ir svarbu. Net jei po visų meistriškai išstobulintų „procedūrų“ paaiškėdavo, kad tardomasis nieko vertingo nežino, jį dažnai vis tiek priversdavo pasirašyti bent jau kokios nors išgalvotos kaltės prisipažinimą. Visa tai – dėl ataskaitos vyresnybei, dėl „neabejotinų“ veiklos efektyvumo rodiklių. Jų logika buvo paprasta: kas labai stengiasi, ieško, tas visada randa. Kas neranda – prastai dirba. Taip bemedžiodami vieną tikrą šnipą ar „liaudies priešą“, „osobistai“ galėjo kad ir dešimtį atsitiktinių ar mažai reikšmingų įtariamųjų ne tik psichologiškai ir fiziškai „sulaužyti“, bet ir mirtinai nukankinti. Labai ypatinga, neprilygstama saugumo organų „mokykla“ per pirmuosius tris sovietų valdžios dešimtmečius susiformavo...

Kalinimas IX forte

J. Čižinauskaitę gestapas tardė kelis mėnesius. Kai baigėsi kantrybė ir nebesitikėjo nieko daugiau išpešti, išsiuntė į IX forte veikusį Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo filialą. Buvo jau pavasaris – balandžio mėnuo. Tolokai nuo miesto stūksantis, po žeme paslėptas paslaptingas gelžbetonio kompleksas tuo metu jau garsėjo kaip kraupių masinių žudynių vieta. Okupantams to nuslėpti nepavyko. Tarp kauniečių sklاندė ir tikromis žiniomis, ir visokiais prasimanymais apipinti baisūs pasakojimai apie tai, kas čia dėjosi 1941 m. vėlyvą rudenį. Vieni tikindavo matę iš Vilijampolės geto išvaromas pasmerktųjų kolonas, kiti – girdėję lapkričio vėjo nuo IX forto atneštą tolimą padrikų šūvių aidą, tretį netgi sakėsi pažinoję kažką iš žudikų bataliono...

Gynybiniame įtvirtinime įrengto kalėjimo vidus tokių kalbų prisiklausiusiam ir ten pirmąkart patekusiam žmogui tikriausiai turėjo kelti gniuždantį siaubą, išsiskyrimo su gyvenimu pojūtį. Tamsi, niūri vidaus atmosfera perverdavo kūną lyg nematomos budelių kulkos. Vien čia patekęs galėjo avansu save laikyti sušaudytu. Visada šaltų ir drėgnų

betoninių sienų skliautai panašėjo į laidojimo kriptą; pats oras dvelkė nuolat „budinčios“ mirties tvaiku.

1942-aisiais gestapininkai prie IX forto reguliariai organizuodavo pasmerktų kalinių egzekucijas. Janina apie tai greitai sužinojo. Šūvių pokšėjimo garso grotuoti langai nesulaiko. Mergina suprato, kad ir ją gali ištikti toks pat likimas, tačiau viltis išgyventi miršta paskutinė. Juo labiau kad laikas bėgo, o komjaunuolės bylos atomazga lemtį pasivyti ir aplenkti nesiskubino. Janina pamažu apsirato su niūria nelaisvės kasdienybe, susipažino su kitomis kalinėmis. Buvo ten jų visokių, taip pat ir tokių, kurios už grotų atsidūrė dėl vienokios ar kitokios „politikos“. Bendrą, nors anaipol neišsamų, vaizdą apie J. Čižinauskaitės paskutiniuosius gyvenimo mėnesius galima susidaryti iš jos kameros kaimynės ir draugės Jadvygos Michelkevičiūtės (po santuokos – Kamarauskienės) liudijimo, kurį XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje užrašė IX forto muziejininkės. Janina šią savo bemaž bendraamžę draugę vadindavo Jadze, o ši ją – Nina. Tarp tų laikų proletariškosios „subkultūros“ atstovių toks grubokas, suslavintas familiarumas buvo visiškai įprastas ir netgi skatinamas.

J. Čižinauskaitė taip pat gana artimai bendravo ir su viena jau gerokai pagyvenusia kaline, kurią visos jauniklės vadino „kameros mama“. Matyt, instinktyviai troško motiniško artumo, globos. Jadvygos teigimu, toji smulki apysenė moteris pavarde Vilkaitienė buvo labai neaiški persona – gal net specialiai gestapo pasiūsta provokatorė, turėjusi iš konspiracijos reikaluose mažai patyrusios aštuoniolikmetės klasta išgauti svarbios informacijos. Vilkaitienė esą tarp kalinių dažnai tarsi specialiai užvesdavo visokias pavojingas politines diskusijas. Janina mielai į jas įsitraukdavo, karštai gindavo savo įsitikinimus. Vieną dieną prižiūrėtojai netikėtai „kameros mamą“ kažkur išsivedė ir ši daugiau nebesugrįžo. Netrukus po to išmušė Janinos mirties valanda. Tarp tų dviejų įvykių, Jadvygos nuomone, egzistavo ryšys. Esą Vilkaitienė jai skirtą užduotį atliko: gestapas gavo žinių, kurios nulėmė iki tol, matyt, jau visai ant plauko

kybojusį J. Čižinauskaitės likimą. Pačios Jadvygos istorija susiklostė nepalyginamai laimingiau. Iš kalėjimo merginą po kiek laiko paleido ir ji sveika sulaukė karo pabaigos. Verta paminėti, kad muziejui pateiktame liudijime J. Michelkevičiūtė pažymėjo, jog gerokai po to, kai sovietai užėmė Kauną ir atkūrė savo valdžią, ji Vilkaitienę dar keliskart iš tolo matė besisukiojant įvairiose miesto vietose – tai Žaliakalnyje, tai Vilijampolėje. Tačiau nenurodė, ar bandė ją užkalbinti. Šiaip ar taip, iš to nežinia kiek patikimo liudijimo galima daryti prielaidą, kad 13-osios „kamos mama“ 1942-aisiais nebuvo sušaudyta kaip daugelis kitų, kurias taip netikėtai, iš anksto neperspėjęs, išsivedavo prižiūrėtojas. Duomenų, patvirtinančių, kad Vilkaitienė iš tiesų „žaidė dvigubą žaidimą“, iki šiol nėra surasta.

Egzekucijai išsivedė apgaule

Nuo J. Čižinauskaitės arešto iki egzekucijos praėjo daugiau nei pusmetis. Vasarą mergina praleido dirbdama su kitomis kalinėmis laukuose aplink IX fortą. Žemės dar nuo „smetoninių laikų“ kalėjimas turėjo daug – per 80 hektarų. Masinių žudynių aukų kapavietai teko tik santykinai nedidelė to ploto dalis. Visur kitur, kaip ir anksčiau, vėl sėti javai, sodintos bulvės, šienauta. Nacistinių okupantų paskirta kalėjimo administracija stengėsi nutylėti ir pamažu netgi užmarštin stumti viską, kas buvo susiję su 1941 m. rudens makabriškais „akcijomis“; bandė vaizduoti tęsianti tikrai gana žmonišką (lyginant su sovietų ir nacių praktikomis) ikikarinę kalėjimo vidaus tvarką. Iš pačios Janinos laiškų ir jos draugės Jadvygos liudijimo ryškėja, kad apskritai kalėjimo prižiūrėtojai nebuvo nei grubūs, nei labai priekabūs. Gerai besielgiantys kaliniai gaudavo galimybę trumpai susitikti su artimaisiais, priimti iš jų maisto siuntinius, parašyti vieną kitą laišką, užsisakyti iš miesto nedraudžiamų laikraščių ar kitokių smulkių reikmenų. Tos tvarkos privalumus J. Čižinauskaitės pripažino, nors ir nebuvo ja visiškai patenkinta. Antai viename laiške mamai ji skundėsi, kad kalėjimo administracija neleidžia iš miesto „išsirašyti“ popirosų... To tik ir tetrūko. Tikrai labai netikėta gimnazistės, pirmūnės, sportininkės, komjaunuolės,

pionierių vadovės, tapusios IX forto belaisve, užgaida. Kita vertus, visi žmonės turi silpnybių, visi vaikosi vienokių ar kitokių madų, įvaizdžių. Be to, popirosai tarp kalinių visada buvo lengvai konvertuojama „valiuta“.

Per pasimatymus su giminėmis kalinėms dažnai pavykdavo nepastebėtoms perduoti slaptus laiškėlius ir taip išvengti oficialiai privalomos cenzūros. Tokiu „paštu“ naudodavosi ir J. Čižinauskaitė. Pažymėtina, kad net ir tuose savo laiškuose, kurių niekas nepatikrindavo, mergina išlaikė sau būdingą autentišką minčių dėstymo stilių. Juose nėra „revoliucinio patoso“ ar kokio nors komjaunuoliško fanatizmo – vien tik meilės artimiesiems, rūpesčio jais, ilgesio žodžiai. Taip pat gana ryškus ir nerimas, laukiančios baisios lemties nuojauta. Vis dėlto, autorė neatgailavo, nedvejojo, jautėsi pasirinkusi moraliai teisingą poziciją ir nerodė noro ją išduoti vardan savo gyvybės išsaugojimo. Nuoširdus aštuoniolikmetės idealizmas...

J. Čižinauskaitės egzekucijos preliudiją 1942 m. spalio 17 d. jautriai ir kartu gana išsamiai nupasakojo jos kameros draugė Jadvyga. Kalėjimo administracija stengėsi kiek galima ilgiau nuslėpti nuo aukos tai, kas jos laukia; sąmoningai meluodavo. Tai – nacių pamėgtas metodas. Ir į dujų kamerą mirties stovyklose vedamos aukos buvo apgaulingai raminašos, optimistinės iliuzijos jas neretai lydėdavo iki pat paskutinės gyvenimo minutės.

Lemtingos dienos rytą kameros duris pravėręs „raštininkas“ liepė Janinai skubiai susiruošti – jai teks vykti į Kauną. Mergina puolė rinkti savo kuklią mantą. Paskui, suspaudusią ryšulėlį po pažastimi, prižiūrėtojas ją išsivedė. Paliko laukti kieme prie raštinės, aiškindamas, kad dar neparuošti arkliai. Visas 13-os kameros kolektyvas savo ruožtu susispietė prie grotuotų langų pasmalsauti, kas dės is lauke. Belūkuriuojanti kieme J. Čižinauskaitė staiga prisiminė prie savo gulto palikusi dantų šepetėlį ir miltelius. Šūktelėjo Jadvygai, kad ši visa tai išmestų pro langą. Draugė

taip ir padarė. Susirinkusi tuos higienos reikmenis Janina atsistojo priešais raštinės langą ir žvelgdama į jį kaip į veidrodį ėmė šukuotis plaukus – norėjo prieš kelionę šiek tiek susitvarkyti išvaizdą. Įsitraukusi į tą savo užsiėmimą, paskendus mintyse, ji net nepastebėjo, kaip į kalėjimo raštinę prigužėjo iš kažkur atvykusių „hitlerininkų“ – taip Jadvyga savo liudijime vadino egzekucijų būrio narius. Pro kalėjimo langą ji juos pamatė daug anksčiau nei Janina ir nustėro iš siaubo. Ji pasmerktoji dar kelias minutes nesuprato, kuo visa tai „kvepia“. Tik kai iš kalėjimo prižiūrėtojai išvarė būrį kalinių vyrų, Janina pastebėjo, kad raštinėje esama daug nelauktų, bloga lemiančių svečių su kaukolės ženklais ant pilkai žalsvų uniforminių kepurų. Tada jai tapo viskas aišku. Sukrėsta tos netikėtos akimirkos ji instinktyviai atsisuko į pro grotas visą tą keistą situaciją su išgąščiu stebėjusią draugę ir kažkaip desperatiškai sušuko jai: „Jadzia“! Paskui nuščiuvo, daugiau nieko nepasakė, tik giliai atsidususi pamojo ranka, tarsi norėdama nuvyti šalin gerklėje užstrigusius savo žodžius arba tuo neaiškiu gestu bandydama išreikšti atsisveikinimą su drauge. Visiems laikams... Netrukus kalėjimo kieme besibūriuojantiems kaliniams, kurių Jadvyga suskaičiavo apie devyniasdešimt, sargybinis garsiai liepė nusivilkti viršutinius rūbus ir su kitais asmeniniais daiktais padėti ant žemės. Dauguma pasmerktųjų buvo vyrai, o moterys – tik kelios, įskaitant J. Čižinauskaitę. Nusirengusi Janina darsyk atsistojo priešais raštinės langą ir vėl ėmė šukuotis plaukus. Tai darė tol, kol sulaukė įsakymo kartu su kitais stoti į koloną. Apsupti sargybinių pasmerktieji lėtai išžygiavo pro plačius, masyvius, patamsėjusio plieno kalėjimo vartus. J. Čižinauskaitė ėjo su visais tiesi, pakėlus galvą.

Budelių būrys išmanė savo darbą – turėjo nemažai praktikos ir galimybių nuolat „tobulintis“. Atliko „procedūrą“ šaltai ir greitai. Viskas greičiausiai vyko panašiai kaip ir prieš metus – 1941-ųjų rudenį, kai nacių talkininkai nužudė tūkstančių tūkstančius vietinių Kauno ir iš užsienio atvežtų žydų. Varė grupę po grupės pusnuogių, sušalusiu, siaubo sukaustytų žmonių už

forto prie griovių – į tą pusę, kur leidžiasi saulė, tam, kad pasmerktiesiems ji daugiau niekada nebepatekėtų.

Kaip vertinti, kaip suprasti?

J. Čižinauskaitės istorija tragiška tiek fizine, tiek metafizine prasme. Tai – dvilypė jauno žmogaus drama. Todėl mažai kas gali likti jai visiškai abejingas. Nuoširdi aštuoniolikmetė mergina, kuriai kaip žmogui sunku prikišti bet kokį amoralumą, pasidavė apgaulingoms iliuzijoms ir pasuko pavojingos utopijos keliu: pasirinko kovoti su viena blogio atmaina, atstovaudama kitą – nė kiek ne geresnę. Nacizmas ir komunizmas (bolševizmas) – tai tik dvi to paties reiškinių – totalitarizmo formos. Abi jos siekė pavergti paskirų individų, visuomenių, tautų protus, įtraukti imperinės didybės manijos apimtas valstybes į žūtbūtinę kovą dėl pasaulinio viešpatavimo. Aukų skaičius neturėjo reikšmės. Tie milijonai žmonių, kuriuos Trečiojo reicho fiureris A. Hitleris ir Sovietų Sąjungos diktatorius J. Stalinas paskelbė priešais, turėjo būti metodiškai ir negailestingai sunaikinti. Tironų valia – sufanatizuotų pavaldinių misija ir „gyvenimo tikslas“. Totalitarinės valstybės piliečiai – tai tik įvairios paskirties didžiulio žudymo ir griovimo, ir pavergimo mechanizmo sraigteliai. Vieni „mala“ aukas, kiti – savo nuolankiu darbu palaiko pačią konstrukciją. Aštuoniolikmetei J. Čižinauskaitei taip pat buvo numatytas vienokio ar kitokio įrankio vaidmuo, tik ji to, atrodo, dar pilnai nesuvokė. Mergina buvo idealistė, troškusi socialinio teisingumo ir žmoniškumo pergales pasaulyje. Turėjo gražią viziją, tačiau apie viso to priemones ir metodus sumąstyti dar stigo patirties, toliaregiškumo. Galvoje tvirtai „sėdėjo“ įsitikinimas, kad geidžiamos permainos įvyks kažkaip savaime, be aukų, kad nieko bloga nereikės daryti. Matyt, todėl jos laiškuose nėra jokie fanatizmo, jokie politinio radikalizmo, „nestrateguojami“ ir jokie smurtinės kovos ar keršto planai.

J. Čižinauskaitės vaidmuo prosovietiniame pogrindyje nebuvo didelis. Tai rodo atitinkamai kukli jos vieta propagandiniame sovietų „martyrologe“.

Verta atkreipti dėmesį į vieną faktą. 1958 m. liepos 1 d. SSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumas, kuriam tada vadovavo „legendinis“ maršalas Klimentas Vorosilovas, išleido du įsakus. Juos paskelbė ir lietuviška sovietinė spauda. Pirmasis įsakas – „Dėl TSRS didvyrio vardo suteikimo Juozui Aleksioniui, Hubertui Borisai ir Alfonsui Čeponiui“ – trims kovoje su hitlerininkais kritusiems Kauno komjaunuoliams. Antrasis – „Dėl veikusios Lietuvos TSR Kauno mieste Didžiojo tėvynės karo laikotarpiu komjaunimo organizacijos dalyvių apdovanojimo ordinais“. Pastarajame – dvidešimties asmenų, kurių didžioji dauguma taip pat žuvo nacių okupacijos metais, pavardės. Pirmieji trys sąrašė nurodyti komjaunuoliai (Julius Korbutas, Mejeris Lurje ir Vladas Petrauskas) buvo apdovanoti Raudonosios vėliavos ordinu, dešimt kitų – tarp jų ir J. Čižinauskaitė – Tėvynės karo I laipsnio ordinu, o likę septyni – Raudonosios žvaigždės ordinu. Taigi, mūsų pasakojimo herojė buvo tik viena iš daugelio, kukliai įsiterpusi labiausiai nusipelnusių kovotojų hierarchinės skalės viduryje. O juk J. Čižinauskaitės likimas susiklostė ne mažiau tragiškai nei jos bendraamžės, žymiausios sovietinės Lietuvos diversantės Marytės Melnikaitės (1923–1943 m.), po karo skulptūros pavidalu iškeltos ant didžiulio monumento Zarasuose. Tačiau Kauno komjaunuolė tokios šlovės ir viešo garbinimo nesulaukė. Netapo ji simboliu: „neišgarsėjo“ per literatūros kūrinius, mokyklinius vadovėlius ar kino filmus. Matyt, per mažos reikšmės užduotys jai karo metu buvo pavestos.

Kad J. Čižinauskaitė ir kiti Kauno komjaunuoliai, nors ir pavėluotai, bet vis dėlto sulaukė įvertinimo „sajunginiu mastu“, greičiausiai lėmė ne tiek gyvuosius „kovos draugus“ graužusi moralinė skola ir siekis atsidėkoti už ištikimybę komunistų partijai, kiek poreikis dar labiau praplėsti iš „buržuazinės Lietuvos laikinosios sostinės“ kilusių ir čia „su vietiniais nacionalistais bei hitlerininkais“ kovojusių herojų ratą. Mat 1958-aisiais minėtos „Tarybų valdžios“ Lietuvoje paskelbimo keturiasdešimtosios metinės (skaičiuojant nuo Vinco Mickevičiaus-Kapsuko 1918 m. sudarytos bolševikinės vyriausybės); be to, tais pačiais metais respublikos partinė

vadovybė priėmė nutarimą Kaune, IX forte, įsteigti „Revoliucijos istorijos muziejų“. Gi tokiu atveju – kuo daugiau ryškių „klasių kovos“ siužetų, dalyvių ir su jais susijusių „relikvijų“ – tuo geriau.

J. Čižinauskaitė ateities kartoms, istorinei atminčiai paliko, atrodytų, visai nedaug – tik savo priešmirtinius laiškus. Bet – tai ne vien tik materialūs eksponatai, muziejaus fondų saugojimo vienetai. Jie turi savo aurą. Merginos idealizmas, spinduliuojantis iš tų laiškų, sustingo amžiams laike, tarsi lavoje po baisaus milžiniško ugnikalnio išsiveržimo. Karas, okupacijos buvo ta didžiulė katastrofa, kuri kaip tektoniniai lūžiai žemės plutą suniokojo tiek pavienių žmonių, tiek ištisų tautų, šalių gyvenimus. Todėl šį suskeldėjusio, brutaliai sulaužyto pamatinio, kiekvienam prigimto pagrindo po kojomis vaizdinį, kaip pagrindinę idėją, pasirinko Kauno IX forto memorialinį kompleksą kūrę architektai.

Seniai yra žinomas ir dažnai kartojamas posakis, kad kas jaunystėje nebuvo socialistas, tas neturi širdies, o kas ir senatvėje juo liko – neturi proto. J. Čižinauskaitei nebuvo lemta sulaukti brandos, labiau pažinti žmones, ji negalėjo iš didesnio laiko nuotolio pažvelgti į praeitį, įvertinti savo pasirinkimus, padarytas klaidas. Gal sulaukusi senatvės ji apie tai, ką matė, ką patyrė, būtų parašiusi įdomius atsiminimus arba netgi kokią įmantresnę retrospektyvinės publicistikos rinktinę, pavyzdžiui, kaip ta, kurią 1977 m. emigracijoje Jungtinėse Amerikos Valstijose išleido rašytoja Alė Rūta (Elena Viktorija Nakaitė-Arbačiauskienė-Arbienė, 1915–2011 m.). Knyga vadinasi „Laiškas jaunystei“. Tai autorės pokalbiai su pačia savimi, savotiškai susidvejinus: ji rašė laiškus sau iš dabartimi tapusios ateities į praeitį – į jaunystės dienas. Apmąstė kadaise ramybės nedavusius dalykus, papasakojo giliai sąmonėje įsirėžusius potyrius, iš senolių girdėtus nutikimus, apibendrino nuotaikas, pateikė nemažai kitokių seniai prabėgusių laikų ir įvykių reminiscencijų, paprastos kasdienybės tėkmės atspalvių. Dėl to kai kurie iš tų „laiškų“ panašėja į savotiškus kraštotyrimus etiudus, supopuliarintus istorinius pasakojimus.

Tokia kūryba – originalus būdas skaitytojams pristatyti savo asmenybės raidą, parodyti įvykusios sąmonės evoliuciją. Rašytoja buvo beveik dešimčia metų už vyresnę J. Čižinauskaitę. Ji nuėjo ilgą ir turiningą gyvenimo kelią, kuriame, atrodo, nuolat teko ieškoti savęs. Pati viduje kito, keitė namus, pavardes – ne vien savo noru, bet daugiau – likimo primestų aplinkybių verčiama. Gimusi Peterburge, užaugo kaime Rokiškio apskrityje, vėliau bandė studijuoti agronomiją Dotnuvoje, bet šį užsiėmimą metė, nes „atrado“ ir pamilo filologiją. Nepriklausomos Lietuvos laikais, iki okupacijų ir priverstinės emigracijos į Vakarus (iš pradžių Vokietiją, paskui – JAV), kur atsiskleidė kaip produktyvi rašytoja ir aktyvi visuomenininkė, Elena Nakaitė mokytojavo. Teoriškai ji būtų galėjusi lietuvių kalbą bei literatūrą dėstyti ir Janinai, bet jų keliai niekada ir niekur nesusikirto. O juk kažkaip panašiai galėjo susiklostyti ir pačios J. Čižinauskaitės likimas. Gal tada su susidomėjimu skaitytume jos per ilgą, spalvingą gyvenimą parašytas knygas... Tačiau dabar turime tik kelis tyros, vos prie asmenybės brandos slenksčio priartėjusios ir, deja, laike amžiams sustingusios jaunystės laiškus. Jie parašyti ne sau, bet tiems, kurie, laimei, neliko ir nebus visada jauni.

1942. r. 9.

Mila Aldute,
 Takaras... nū laugo šelsta ruokens vėjas,
 gir diei raktų žvaigžjėnias, jų aidas taip ve-
 maloniai skamba... Jodėi nušioja kažko
 kio melodia (Nisos daly išvairio i kalnų
 bulvių karšit ir lėtom lia dūm, tik mes abiet
 ni) salta... turime kaip
 fradedu... ar didesni su
 juliai... lafai usro toub-
 kai slama... kūs
 kambarys, stais... ir brau-
 gis, maloni... kaip ko
 uors netekti... kvartu-
 ti.

kuo, darai, kažko, lyg gaila... norisi
 vėkti - ašary nera. Ročlas taip būtų leugra
 iš...
 KAUNO IX FORTO MUZIEJUS

Janinos

Čižinauskaitės 1942 m. rugsėjo 9 d. laiško seseriai Aldonai fotokopija

Janina Čižinauskaitė su draugėmis prie Nemuno (apkabinusi drauges per pečius, nuotraukoje pažymėta kryžiuku). Kauno apylinkės, XX a. ketvirtiojo dešimtmečio pabaiga

Janina Čižinauskaitė su draugėmis (antroje eilėje pirma iš kairės). Kaunas, XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaiga